

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱԴՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ-
ՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ
(1916 Թ. ՀՈՒԼԻՍ - 1917 Թ. ՎԵՐՋ)**

Ռոբերտ Թաթոյան

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածներին և փախստականներին օգնության կազմակերպումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, այդ ուղղությամբ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում համառոտաստանյան և Ռուսաստանում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների նպաստամատույց գործունեությունը դեռևս համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հարցերից են¹: Հոդվածի շրջանակներում մենք կփորձենք դեռևս չիրատարակված արխիվային փաստաթղթերի, դեպքերին ժամանակակից մամուլի հրապարակումների, գործիչների հուշերի հիման վրա ներկայացնել նպաստամատույց աշխատանքները Երզնկայում և գավառում 1916 թ. հուլիսից 1917 թ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում, երբ տվյալ տարածքը գտնվում էր ռուսական բանակի, իսկ այնուհետև՝ հայկական ուժերի վերահսկողության տակ:

Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի յուրաքանչյուր առաջխաղացմանն անմիջապես հաջորդում էր համառոտաստանյան և Ռուսաստանում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների մուտքը զբաղեցրած տարածք: 1916-1917 թթ. Արևմտյան Հայաստանում գործունեություն էին ծավալում մի շարք մարմիններ, որոնցից պետք է հիշատակել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Գաղթականական կենտրոնական կոմիտեն, զանազան հայրենակցական միություններ:

Կարելի է առանձնացնել հետևյալ երեք հիմնական խնդիրները, որոնք ծառացել էին Արևմտյան Հայաստանում նպաստամատույց կազմակերպությունների ու մարմինների առջև.

1. կազմակերպել հայահավաք՝ որոնել և ազատագրել թուրքական հարեմներում ու քրդերի մոտ պահվող՝ ցեղասպանությունը վերապրած հայ կանանց ու որբերին,
2. կազմակերպել վերապրածների խնամքը՝ ապահովելով նրանց սննդով և բուժօգնությամբ,
3. նպաստել հայ գաղթականների՝ դեպի իրենց նախկին բնակության վայրեր վերադարձին և նրանց կենցաղի և տնտեսությունների վերականգնմանը:

¹ Էրզրումի նահանգի հայ գաղթականության խնդիրներով զբաղվել է ուսումնասիրող Ավետիս Հարությունյանը (տե՛ս Հարությունյան Ա.Հ., Հայ գաղթականության տեղաբաշխումը և օգնության կազմակերպումը Արևմտյան Հայաստանում Մեծ եղեռնի տարիներին, «Էջմիածին», ապրիլ 2002, էջ 81-91):

Վերոնշյալ երեք ուղղություններով աշխատանք ծավալվեց նաև Էրզրումի նահանգի Երզնկա քաղաքում և շրջանում:

Ռուսական բանակը մտավ Երզնկա 1916 թ. հուլիսի 11 (24)-ին: Քիչ անց ռազմաճակատը կայունացավ Սև ծովից՝ Քելքիտ-Երզնկա-Բիթլիս-Մուշ-Վան գծի վրա՝ անցնելով քաղաքից 70-100 կմ դեպի արևմուտք ընկած բարձունքների վրայով:

Ռուսական զորքերի կողմից Երզնկայի գրավումից հետո սկսեցին քաղաք վերադառնալ ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերը, որոնց հաջողվել էր թաքնվել սահմանամերձ Դերսիմի գավառում: «Կարծես գեղսին տակեն կ'ելլէին անոնք, – գրում է իր հուշերում դեպքերին ականատես երզնկացի Խորեն Շամախյանը, – բոլորն ալ մերկ, անօթի ու արգասիարելի վիճակի մէջ»²: Ըստ «Երզնկացիների միության» տեղեկագրի (այդ կառույցի մասին մենք կ'իտեսնեք հաջորդիվ)՝ 1917 թ. հունվարի դրությամբ «թագարոցներեն և մեծա մասամբ սահմանակից Տերսիսեն ազատուած և վերադարձած» էին շուրջ 600-750 ծնունդով երզնկացի հայ, այդ թվում քաղաքից՝ 100-150, գյուղերից՝ 500-600 հոգի³:

Երզնկայի գրավումից անմիջապես հետո հայահավաքի առաքելությամբ քաղաքում հաստատվեց ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Սեբաստացի Մուրադը: Այնտեղ նա ձևավորեց «անձնվեր, փորձված, ամեն զոհողության պատրաստ» երիտասարդներից կազմված մի խումբ, որին վստահվեց թուրքական ու քրդական գերության մեջ գտնվող հայերի ազատագրման գործը: Խմբի անդամ էր նաև Սողոմոն Թեփլիրյանը, ծնունդով Երզնկայից: Շրջանառության մեջ դրվեց հայտնի «մեկ հայ, մեկ ոսկի» ծրագիրը, որով Մուրադը ստանձնեց մեկ օսմանյան ոսկեդրամ վճարել յուրաքանչյուր փրկված ու Երզնկա տեղափոխված հայի համար: Ծրագրի իրականացման նպատակով հարաբերություններ հաստատվեցին Դերսիմի քուրդ աղաների հետ, որոնց միջոցով Սեբաստիայից, Խարբերդից, Քեմախից, Արաբկիրից, Չմշկածագից, Խոզաթից և այլ շրջաններից բազմաթիվ հայեր բերվեցին Երզնկա:

Ձեռնարկվեց նաև թուրքական հարեմների մեջ պահվող հայ կանանց ու երեխաների ազատագրման գործը: Այդ նպատակով հայ գործիչները, ըստ ժամանակակիցներից մեկի հուշերի, ստիպված էին դիմել «խորամանկ» ու «հանդուգն»

² Միրմենեան Գալուստ, *Երզնկա*, Գահիրե, տպարան Սահակ-Մեսրոպ, 1947, էջ 408:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ.166, թ.23: Համեմատության համար, համաձայն Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14 թթ. մարդահամարի տվյալների, գավառակն ունեցել է 38 հայաբնակ բնակավայր՝ 25,795 շունչ հայ բնակչությամբ, այդ թվում՝ Երզնկա քաղաք՝ 2,021 տուն, 13,109 շունչ հայ (տե՛ս Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Armeniens Dans l'Empire Ottoman a La Veille Du Genocide*, Editions d'Art et d'Histoire, ARHIS, Paris, 1992, էջ 59):

Համաձայն Կ.Պոլսում գործող «Եկեղեց վերաշինություն միություն» երզնկացիների հայրենակցական կազմակերպության՝ 1919 թ. օգոստոսի 6-ին կազմած տեղեկագրի տվյալների՝ Երզնկայի գավառակում Մեծ եղեռնի նախօրյակին բնակվում էր 35,000 հայ, որից ցեղասպանությունը վերապրել էր 11,350 հոգի (ներառյալ նախքան Առաջին աշխարհամարտը Կ. Պոլիս և արտասահման՝ ԱՄՆ, Ռուսաստան և այլ երկրներ, տեղափոխվածները), այդ թվում՝ Պոլիս՝ 2,000, ԱՄՆ և Ամերիկա մայրցամաք՝ 2,000, Ռուսաստան և Պարսկաստան՝ 2,000, Եվրոպա՝ 1,000, Բալկանյան երկրներ՝ 1,000, Եգիպտոս և Ալժիր՝ 500, Անատոլիայի տարբեր գավառներում ցրվածներ՝ 1,000, իսլամացածներ՝ 1,500, որբեր՝ 500, «ներկայիս Երզնկա գաղթողներ»՝ 250, Անտանտի բանակում ծառայող կամավորներ՝ 350 (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 1, թ. 18):

քայլերի, քանի որ «Թուրքերը իրենց մօտ գտնուած հայերը կը թաքցնէին խիստ զգուշութեամբ, ոռոսներն ալ հայերու ազատ գործունէութեան առիթ չէին տար»⁴: Մասնավորապէս հայահավաք խմբի կին անդամները⁵ որպէս մանր կտորեղէն վաճառողներ, մտնում էին թուրքերի տները, գրույցի բռնվում, կաշառում էին թուրք կանանց, իմանում հարեմների մեջ պահվող հայերի տեղերը և լուր տալիս Մուրադին, որն այնուհետև իր խմբով մտնում էր այդ տներն ու ազատագրում այնտեղ պահվող հայ կանանց և երեխաներին⁶:

Մեծ եղեռնը վերապրածների ազատագրման հարցում Մուրադի խումբը գործում էր Մոսկվայի հայկական կոմիտէի հետ սերտ համագործակցությամբ: Երգնկայում կառույցի ներկայացուցիչ բժիշկ Արշակ Պողոսյանի (նա Մուրադի գործընկերներից էր) խնամքին էին հանձնվում ազատագրված որբերն ու հիվանդները⁷:

Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել մի քանի վիճակագրական տվյալներ: Համաձայն Մոսկվայի հայկական կոմիտէի հաշվետվության տվյալների՝ առ 1916թ. հոկտեմբերի 1-ը որոնվել և ազատագրվել էր 4,671 հայ, այդ թվում՝ 4-12 տարեկան 450 որբ: 1917 թ. մարտի դրությամբ միայն Երգնկայի թուրքական տներից ազատագրվել էր շուրջ 200 որբ⁸: Ազատագրված հայերից 1,475-ը (հիմնականում չափահաս տղամարդիկ) ժամանակավորապէս բնակեցվել են Երգնկայի շրջակա գյուղերում՝ ցորենի բերքի հավաքման համար, մնացածները տեղափոխվել են Դերջանի և Էրզրումի շրջաններ: Հետագայում ևս նպաստամատույց կազմակերպությունները ձգտում էին ազատագրված հայ վերապրածներին տեղափոխել թիկունք՝ Էրզրում, որտեղ նրանց խնամքի կազմակերպման համար ենթակառույցներն ավելի զարգացած էին⁹: Ազատագրված հայերի ցուցակները պարբերաբար տպագրվում էին հայկական մամուլում, մասնավորապէս «Հորիզոն» թերթում և «Արմյանսկի վեստնիկ» շաբաթաթերթում. նույն թերթերի միջոցով կազմակերպվում է հատուկ անժամկետ դրամահավաք «Հայերի ազատության» ֆոնդի համար: 1917թ. նոյեմբերի 20-ի դրությամբ «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի խմբագրության միջոցով տվյալ ֆոնդ փոխանցված դրամական նվիրատվությունների չափը կազմում էր 51,989 ռուբլի¹⁰: Համեմատության համար նշենք, որ հայի փրկագին թուրքական ոսկեդրամը (1 մեջիդիե կամ

⁴ Սիրմէնեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 409:

⁵ Աղբյուրում նշվում են տիկին Զարուհու, Սրբուհի Զուգուրյանի և Գեղեցիկ Խանջյանի անունները:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 411:

⁸ Տե՛ս «*Армянский вѣстникъ*», 16 апрѣля 1917, №15, էջ 7: «Ինչ վերաբերվում է կանանց, ապա նրանց մեծ մասը կամավոր մտնում է թուրքերի մոտ՝ կարծելով, որ եթե նրանք խայտառակված վերադառնան իրենց հայրենակիցների մոտ, ապա չեն վայելի նախկին պատիվն ու հարգանքը» (*նույն տեղում*):

⁹ Հետագայում 1918 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների թուրքական առաջխաղացման ժամանակ, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն Երգնկայից, Էրզրումից, Մամախաթունից և Բաբերդից հավաքել և տարհանել է 520 որբերի, որոնք տեղավորվել են Ալեքսանդրապոլի և Ջալալօղլուի (Ստեփանավան) որբանոցներում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.239, ց. 1, գ. 13, թ. 13):

¹⁰ Տե՛ս «*Армянский вѣстникъ*», 26 ноября 1917, №45-47, էջ 15:

5 օսմանյան լիրա) 1916 թ. համարժեք էր 17-18 ռուսական ռուբլու, 1917 թ. կեսերին (ռուսական դրամի արժեզրկման պատճառով)՝ 35 ռուբլու:

Նշենք, որ Երզնկայում ռուսական զինվորական իշխանությունների հարուցած արհեստական խոչընդոտների պատճառով կանանց ու որբերի ազատագրման գործընթացը դանդաղ էր ընթանում: Դա էր պատճառը, որ անգամ 1917 թ. ապրիլին, այսինքն՝ Երզնկայի գրավումից ութ ամիս անց, դեռևս հաղորդվում է քաղաքի թուրքական տներից թվով 25 ազատագրվածների մասին: 1917 թ. հունիսի դրությամբ Դերսիմի միջոցով Երզնկա տեղափոխվածների, «մեկ հայ, մեկ ոսկի» ծրագրի շրջանակներում փրկվածների և թուրքական տներից ազատագրվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր շուրջ 7,000 հոգի¹¹:

Նպաստամատույց կառույցներից Երզնկայում ծավալած իր գործունեությամբ հատկապես աչքի էր ընկնում Մոսկվայի հայկական կոմիտեն: Արդեն քաղաքի գրավումից շուրջ 15 օր անց՝ 1916 թ. հուլիսի վերջին, Կոմիտեն այնտեղ է գործողում բժշկական շարժական խումբ, որը ստանձնում է վերապրածներին բժշկական օգնության ցուցաբերման գործը¹²: Խումբը տեղում իրավիճակի ուսումնասիրությունից հետո անհրաժեշտ է համարում ընդլայնել իր գործունեությունը՝ վերապրած հայերի բոլոր կարիքները հոգալու համար:

Մոսկվայի հայկական կոմիտեն Երզնկայում իրականացնում էր գործունեություն հետևյալ ուղղություններով.

1. վերապրածների որոնում և ազատագրում՝ նրանց հետագա տեղափոխմամբ ու տեղավորմամբ: Ինչպես արդեն նշել էինք, այս ուղղությամբ աշխատանքներն իրականացվում էին Սեբաստացի Մուրադի խմբի հետ համատեղ,
2. հայաբնակ գյուղերում օգնության կազմակերպում, որը ներառում էր.
 - ա. գյուղատնտեսական օգնության հատկացում,
 - բ. օգնություն սննդով,
 - գ. սերմացուի հատկացում,
3. բժշկական-սանիտարական օգնություն (հիվանդանոցի բացում, ամբուլատոր ծառայություններ, բաղնիքի գործարկում),
4. օգնություն սննդով. ներառում էր.
 - ա. սննդի կետ, որն ընդունակ էր օրական սպասարկելու մինչև 1,200 փախստական,
 - բ. թեյարան¹³,
5. օգնություն հագուստով և կոշիկով,
6. ժամանակավոր վերաբաշխիչ որբանոց. այստեղ հավաքվող որբերը տեղափոխվում էին Էրզրում, իսկ այնուհետև՝ Արևելյան Հայաստան և Կովկաս,

¹¹ Տե՛ս «Армянский вѣстникъ», 25 июня 1917, №25, էջ 10-11:

¹² Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ 1917 թ. հունվարի դրությամբ Մոսկվայի հայկական կոմիտեն մնում էր Երզնկայի շրջանում գործող միակ նպաստամատույց կազմակերպությունը (տե՛ս Տեղեկագիր Երզնկայի, ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ.166, թ.23):

¹³ Առ 1916 թ. սեպտեմբերի 29-ը ունեցել է 48,000 այցելություն:

7. վերապրածներին և փախստականներին ցուցաբերվում էր նաև իրավաբանական օգնություն¹⁴:

1917 թ. մարտի 1-ի դրությամբ Երզնկան սպասարկում էր Կոմիտեի հինգերորդ բժշկական-սննդատու ջոկատը: Կոմիտեի միջոցներով Երզնկայում գործում էին վերապրած հայերին սպասարկող հետևյալ հաստատությունները.

1. հիվանդանոց՝ 25 մահճակալ,
2. ամբուլատորիա՝ նախատեսված օրական 100-150 մարդ ընդունելու համար,
3. ժամանակավոր վերաբաշխիչ որբանոց՝ 100 երեխայի համար (1917թ. մարտի 1-ի դրությամբ այնտեղ պահվում էր 98 երեխա),
4. սպիտակեղենի և հագուստի կարի արհեստանոց,
5. ջուլհականոց,
6. սայլերի և գյուղատնտեսական գործիքների պատրաստման արհեստանոց,
7. կաշվի մշակման արհեստանոց,
8. բաղնիք¹⁵,
9. եկեղեցի,
10. որբերի համար նախատեսված դպրոց, որն ուներ 95 աշակերտ¹⁶:

1917 թ. փետրվարին Երզնկա է մուտք գործում նաև Արևմտյան Հայաստանում նպաստամատույց գործունեություն իրականացնող մեկ այլ կազմակերպություն՝ Քաղաքների համառուսաստանյան միությունը (Всероссийский Союз Городов), որն այնտեղ բացում է փախստականներին օրական մինչև 700 բաժին ճաշ հատկացնելու կարողությամբ օժտված սննդային կետ: Քաղաքների միության մեկ այլ ծրագրով նախատեսվում էր գյուղացիներին սերմացուի բաժանում¹⁷:

Երզնկայում և երզնկացիների օգնության ուղղությամբ աշխույժ գործունեություն ծավալած մյուս կառույցը երզնկացիների հայրենակցական միությունն էր: 1916 թ. հոկտեմբերի 10-ին թվով երեսուն երզնկացիներ Թիֆլիսում անցկացնում են ժողով և հիմնադրում «Երզնկացիների միությունը», որի նպատակն է հոչակվում օգնել Մեծ եղեռնը վերապրած երզնկացիներին թե՛ բուն հայրենիքում՝ Երզնկայի գավառում և թե՛ հայրենիքից դուրս («ղեկավարելու օգնության գործը Թիֆլիսում, Թիֆլիսից դուրս և արտասահմանում գտնված համակիրներու մեջ»)¹⁸: Հետաքրքիր

¹⁴ Տե՛ս «Армянский вѣстникъ», 22 января 1917, №4, էջ 17:

¹⁵ Դրա համար վերագործարկվել էր նախկին հայկական բաղնիքի շենքը (ինչպես նշվում է 1916 թ. վերջին Երզնկացիների միության պատրաստած տեղեկագրում. «Երզնկայի գրամանատաշին օրերը ...շնորհիւ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտեի ջանքերուն ճշտուած է անոր (բաղնիքի – Բ.Թ.) ազգապարկան հանգամանքը: Աւերուած ջրի ճամբաները վերանորոգելէ եւ հարկ եղած ծառայողները ճարելէ վերջ նոյն Կոմիտեի դրամատրեի ըրած է բաղնիքը թէ զինուորականներու եւ թէ ընդհանուր գաղթականներու պէտքին» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 25)):

¹⁶ Տե՛ս «Армянский вѣстникъ», 7 мая 1917, №18, էջ 16:

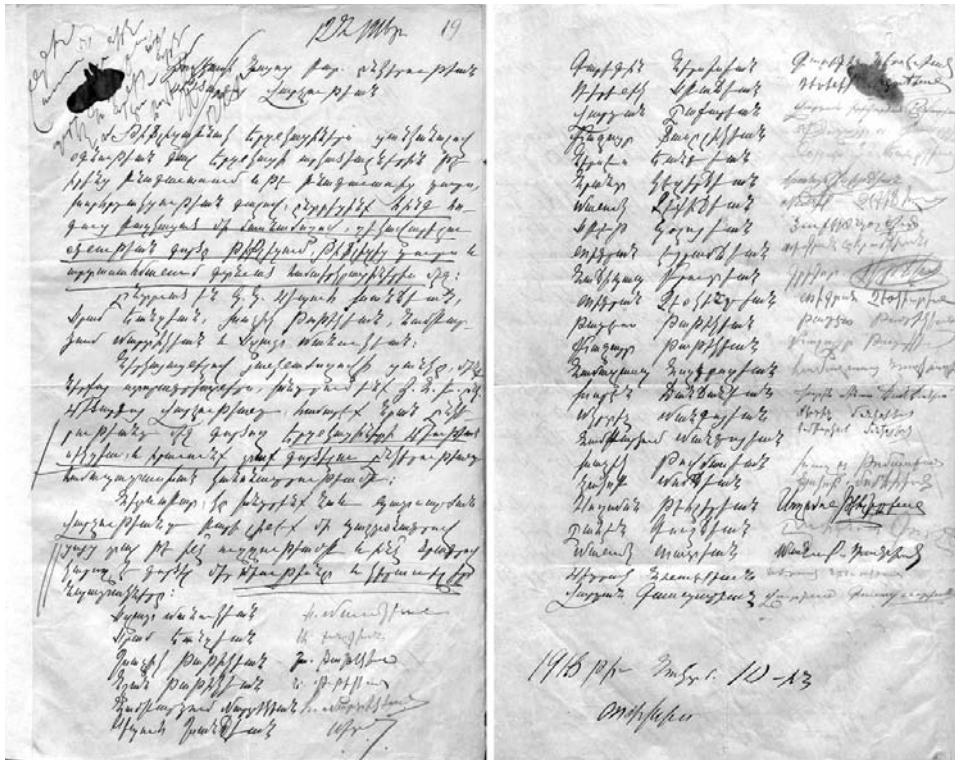
¹⁷ Տե՛ս «Армянский вѣстникъ», 12 марта 1917, №10-11, էջ 26:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ.166, թ.19:

փաստ. հիմնադիր ժողովի արձանագրության տակ, ի թիվս այլոց, կա նաև Սողոմոն Թեհլիրյանի ստորագրությունը: Ժողովն ընտրում է հինգ հոգուց բաղկացած վարչություն («մասնաժողով»), որի անդամներն էին Սեպուհ Խանջյանը (Խանճեան)¹⁹, Արամ Եանգյանը, Խաչիկ Թաթիկյանը, Համբարձում Մարտիկյանը և Ազատ Մանուկյանը: Միության վարչությունը 1916 թ. հոկտեմբերի 24-ին կայացած իր նիստի ընթացքում կազմում է գործադիր մարմին (նախագահ՝ Սեպուհ Խանջյան, քարտուղար՝ Ազատ Մանուկյան, գանձապահ՝ Խաչիկ Թաթիկյան): Միությունը նաև որոշում է կայացնում դիմել Ռուսաստանում գործող խոշոր հայկական նպաստամատույց կազմակերպություններից մեկի՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը (կից կառույց՝ Պատերազմից վնասվածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտե) նորաստեղծ կազմակերպությունն իր հովանու տակ վերցնելու խնդրանքով: Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունն ընդառաջում է Երզնկացիների միության խնդրանքին²⁰:

¹⁹ Սեպուհ Խանջյանը եղել է Երզնկայի ականավոր մտավորականներից, նկատելի դեր է կատարել Երզնկայի մշակութային կյանքում, Երզնկյան դպրոցին կից հիմնադրված գրադարանի հարստացման, դասախոսությունների կազմակերպման գործում: Որպես հմուտ մասնագետ՝ 1911 թ. պաշտոնի է հրավիրվել Վան, որտեղ ապրել է մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկսվելը: Վանի մեծ նահանջից հետո ընտանիքով տեղափոխվել է Թիֆլիս, ապա եկել Խորհրդային Հայաստան, վարել տարբեր պաշտոններ: Սեպուհ Խանջյանը Նոր Երզնկա ավանի հիմնադիրներից է (տե՛ս Ստեփանյան Գ., *Երզնկա*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2005, էջ 570):

²⁰ Պատերազմից վնասվածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտեն ստեղծվել է Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը կից 1914 թ. նոյեմբերի 22-ին: Կառույցի նպատակն էր հայ փախստականներին և Մեծ եղեռնը վերապրածներին օգնության կազմակերպումը:

Պատկեր 1-2. «Երզնկացիներու միութեան» հիմնադիր փաստաթուղթը, ստորագրողների թվում է նաև Սողոմոն Թեղևիրյանը (ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ. 166, թ. 19)

Երզնկացիների միության վարչությունը պատրաստում է հայությանն ուղղված կոչ, որը հրապարակվում է «Մշակ» (1916 թ. հոկտեմբերի 30) և «Հորիզոն» (նոյեմբերի 4) թերթերում: Միության ստեղծման հիմնական նպատակը («օգնության փութալ թշուառության մասրնուած երզնկացիներուն, հայրենիքին մէջ թէ հայրենիքն դուրս») ներկայացնելուց հետո կառույցը կոչ էր անում «բոլոր անոնց, որոնց մէջ կայծ մը կայ դեռ պլպլացող և սիրտ մը փրփրող հայրենիքի սիրով, որ փութան իրենց բաժին օգնութիւնը բերել, համոզուած ըլլալով, որ փրուած ամէն մի կուպէկ պիտի սրբէ արդաստութ մը և վերապրեցնէ մահաւերձ կեանք մը»²¹:

Միությունը նաև պատրաստակամություն էր հայտնում «իր պայմաններուն ներսւծ չափով, գոհացնել բոլոր պանդուխտ հայրենակիցներուն դիմումները, տալով անոնց ամէն մի հարկաւոր տեղեկութիւն»²²:

Երզնկացիների միության հաջորդ կարևոր քայլերից մեկն է դառնում Երզնկայում տիրող կացության վերաբերյալ տեղեկագրի կազմումը, որը 1917 թ. հունվարին

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 20:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 20

ուղարկվում է Կովկասում գործող բոլոր հայկական նպատամատույց կառույցներին:

Տեղեկագիրն ուղագրավ և շատ դեպքերում բացառիկ տեղեկություններ է պարունակում Երզնկայի հայերի նյութական կորուստների մասին: Այսպես, համաձայն տեղեկագրի, քաղաքում 1916 թ. վերջի դրությամբ. «*հայերու քաժինը մեծաւ մասամբ քանդուած է, շար թաղեր գեւրնին հասասարած են, միայն ազարուած են այն շէնքերը (անհաւրական եւ ազգապարկան), որոնք հայերու տեղահանութենէն վերջ գրաւուած են թիւրքերու կողմէ ծառայեցնելու համար այս կամ այն հասարակական պէտքին եւ կամ յարկացուած են թիւրք եկուորներու բնակչութեան: Շուկան... այժմ աներակի վերածուած է 80 տոկոսով: Հայերու տները անցելոյն մէջ քանդուած են թիւրքերու կողմէ օգտուելու համար փայտերէն, իսկ ներկային անոնց պակասը կը լրացնեն ռուս զինուորներ: Թիւրք տներու ձեռք դպցնող չկայ»²³:*

Տեղեկագրում նշվում էր, որ Երզնկայի հայկական եկեղեցիներից Ս. Փրկիչը «*հայերու տեղահանութենէն անմիջապէս վերջը թուրքերու կողմէ ուժանակներով քանդուած է: ...Ս. Աստուածածին մատուռը եւս արժանացած է Ս. Փրկչի վիճակին: ...Ս. Նշան եւ Ս. Երրորդութին եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Ս. Սարգիսը թալանուած են»²⁴:*

Թալանված էր նաև Ազգային առաջնորդարանի շենքը. «*Անմասս մնացած երկու եկեղեցիները փակ են, իսկ Ս. Սարգիս եկեղեցին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի շնորհիւ վերանորոգուած է, սոյն կոմիտէի վարձած է քահանայ մը, որը եկեղեցական պաշտամունք կատարելէ զար Կաշրոն ունի հոգեւոր միաբարութին ջանքելու, արդարեւ միաբարութեան կարօր բազմաշարշար եւ նահապալկ ազգի մնացեալ բեկորներուն»²⁵:*

Ըստ տեղեկագրի՝ նախքան Մեծ եղեռնը Երզնկայում գործող վարժարանների շենքերը (Ընկերական, Եզնիկեան, Կեղրոնական, Արամեան և Քրիստինեան աղջկանց վարժարանը՝ կից համանուն մանկապարտեզով). «*կը մնան քիչ թէ շար անմասս, բայց զուրկ դոներէ եւ պատուհաններու ապակէ փեղկերէ. անմասս եղածները յարկացուած են գաղթականներու եւ զանոնք հոգացող մարմիններու բնակութեան»²⁶:*

Տեղեկագրում առկա տվյալները վկայում են, որ երիտթուրքերը նպատակաուղղված աշխատանք են տարել Երզնկայում հայկական ներկայության հետքերի վերացման ուղղությամբ՝ ոչնչացնելով հայկական գերեզմանատուներ. «*Հայերու տեղահանութենէն առաջ եւ հալածանքներու սկզբում թիւրք բարբարոս կառավարութիւնը, հայ երիտասարդներու ձեռամբ քանդել տուած է [18]95-ի [հայկական կոտորածների-Ռ.Թ.] նահապարկներու յիշատակին կանգնել տրուած դամբարանը եւ յուշարձանը ու նոյն այդ երիտասարդներու կոնակով քարերը փոխադրել տուած է թրքական թաղը, ուր անոնք իբր հիմք ծառայած են ...«Էթթիհասի» նորակառույց շէնքին:*

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 23:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 24:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

Բոլոր տապանաքարերը քանդում ու Եփրատը նեղում են, ծառերը կտրտում եւ անհետացում ըլլալով ներկային մէջ այդ գերեզմանատունը առած է ընդարձակ դաշտի մը երեսօրը, ուր պատահմամբ թողում երկու առանց տապանաքարի գերեզմանաքարեր միակ վկաններն ըլլալ կը թուին մօտաւոր անցեալի մը մէջ գործում ճիւղային արարքներու»²⁷:

Տեղեկագիրը պարունակում էր հայկական նպաստամատույց կազմակերպություններին ուղղված առաջարկ. «կազմելու... տեղոյն մէջ Տեղական Մարմին մը, բաղկացած տեղացիների, եւ տեղոյն վրայ գործող գաղթականական մարմիններու մէկ մէկ ներկայացուցիչներէ, որոնց գործը պիտի լինի վարել բոլոր ազգային բնոյթ ունեցող գործերը գլխատրասպէս հետեւեալ ուղղութեամբ:

1. Պատրաստել եկեղեցապարկան եւ վանքապարկան բոլոր կայուններու եւ հաստատութեանց ցուցակը եւ տեղական իշխանութեան կողմէ հաստատել տալ ի նախարեսութիւն ապագայ հասանականութեանց:
2. Հսկել եւ պաշտպանել որ չքանդուեն հայերու տները եւ Ազգային հաստատութիւնները ու կայունները:
3. Հաստել իր մօր ցրի եկած շատ մը եկեղեցական սպասքներ, զգեստներ, գրքեր եւ այլն, ի հարկին գնել զանոնք մասնատրներու ձեռքէ:
4. Պաշտօնական յարաբերութեան մէջ մընելով տեղական իշխանութեանց հետ հարկ եղած թոյլատրութիւնը ձեռք բերել թիւքերու մօր ց'արդ պահուած կիներ, աղջիկներ եւ մանաւանդ փոքր երեխաներ դուրս բերելու համար (ց'արդ ի գործ դրուած անպաշտօն միջոցներ ոչ միայն բաւարար արդիւնք մը չեն տուած, այլ ընդհակառակը պատճառ եղած են շատ մը անախորժութեանց, երեսուն բերելով զինուորական իշխանութեան բացարձակօրէն անբարեխիղճ վերաբերմունքը հայոց այս շատ արդարացի պահանջման հանդէպ):
5. Ի մի հաստել եւ տեղոյն վրայ ինսամել ց'արդ գրնուած եւ զանազան կողմեր ցրուած որբերը եւ հետզհետէ գրնուելիքները բուն Երզնկայի մէջ ինսամել՝ յարկացնելով անոնց ազգապարկան շէքերեն մէկը կամ երկուքը իբր դպրոց – որբանոց»²⁸:

1917 թ. հուլիսի 16 (29)-ին կայանում է Երզնկացիների միության ընդհանուր ժողովը, որտեղ ընդունվում է Միության կանոնադրությունը («Ծրագիր-կանոնագիր երզնկացիներու միութեան»), և ընտրվում է գործադիր մարմինը²⁹: Կազմակերպության կանոնադրական նպատակն է հռչակվում «իր ուժերու ներած չափով բարոյապէս եւ նիթապէս օգնութեան հասնիլ վերապրող երզնկացիներուն» և մասնավորապէս՝

«ա. Օգնել հայրենիք վերադառնալ փափաքողներուն՝ միութեան երաշխատրութեան տակ դիւրացնելով անոնց անցագրի խնդիրը, իսկ կարօրեալներուն օգնել նիթապէս:

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 25:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 28:

²⁹ Նույն տեղում, թ. 1:

- բ. Հայրենիքի մէջ գործողներուն օգնել հետեւեալ կերպով՝ 1) փոխապրութեան ձեւով եւ երաշխաւորութեամբ, տալով որեւէ գումար, որ պիտի բաւարարէ անհատին երկրագործական, առեւտրական, արհեստական գործառնութիւնները, 2) սրեղծել արդիւնաբերական մեծ գործ՝ որ կարենայ աշխատանք հայթայթել տեղուոյն վրայ ապրող ազգաբնակչութեան:
- գ. Իր միջոցներով որոնել եւ հասարել տեղուոյն մէջ թուրքերուն մօտ պահուած որբերն ու այրիները, սրանքնել անոնց հոգաւարութիւնը եւ պաշտպան հանդիսանալ անոնց բռնագրաւուած կամ ուրահարուած իրաւունքներուն:
- դ. Նկարելով, որ տեղահանուած եւ տակաւին թուրքական տիրապետութեան տակ գործող ազգակիցներու դէպի հայրենիք վերադարձը դիտացնող կազմակերպութիւն մը կայ³⁰ բաւարար ֆոնդով օժտուած, միտքիւնը առաջիմ վերոնշեալ կազմակերպութեանը վարահելով ապագային կը թողու իր բաժին մասնակցութիւնը բերելու իր նիւթականի համեմատութեամբ»³¹:

Կազմակերպությունն իր առջև նաև «Հայրենիքի վերաշինության» նպատակ էր դրել, որը ենթադրում էր դպրոցների վերաբացմանը, ինչպես նաև «ազգային» հաստատությունների՝ եկեղեցիների, վանքերի և հարակից հողերի մատակարարությանը և ազգապատկան կալվածքների տիրապետությանն ու օգտագործմանն աջակցելը:

Երզնկացիների միության գործունեության մասին պատկերացում կարող է տալ 1917թ. հուլիսի 16-ին կազմված հաշվետվությունը (ներկայացվել է Հայ բարեգործական ընկերությանը): Համաձայն հաշվետվության տվյալների՝ 1916 թ. նոյեմբերի 1-ից առ 1917 թ. հուլիսի 16-ը կազմակերպության մուտքերը կազմել են 7,475.85 ռուբլի, որից 5,112-ը՝ «Կովկաս, Ռուսաստան եւ Ամերիկա գրնտող հայրենակիցներէ հանգանակուած»: Ծախսերը կազմել են 1,937.09 ռուբլի, որից 1,500-ը՝ «Երզնկայի կարօրեալներուն դրկած նպասար»: Մնացած 5,500 ռուբլի գումարը դրվել էր ի պահ Թիֆլիսի Վաճառական բանկում՝ ապագայում Երզնկայի վերաշինությանն ուղղված ծրագրերի իրականացման համար³²:

Ընդհանուր ժողովից հետո Երզնկացիների միությունն արդեն նախատեսում էր օրինականացնել կազմակերպությունը՝ որպես Կովկասի բարեգործական ընկերությունից անջատ կառույց, ինչպես նաև Երզնկա գործուղել Միության ատենադպիր Արմենակ Մելիքյանին՝ որպես կազմակերպության մշտական ներկայացուցիչ³³:

Այսպիսով, 1917 թ. աշնան դրությամբ Երզնկայում նպաստամատույց ծրագրեր էին իրականացնում հետևյալ կազմակերպությունները՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Քաղաքների համառոտաստանյան միությունը, Երզնկացիների միությունը, իսկ Երզնկացիների միության միջոցով՝ նաև Կովկասի հայոց բարեգոր-

³⁰ Կազմակերպության անունը չի նշվում:

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 2:

³² Նույն տեղում, թ. 12:

³³ Նույն տեղում, թ. 1, 7:

ծական ընկերությունը: Մեծ չափով վերոնշյալ կազմակերպությունների գործունեության արդյունք է Երզնկայում և շրջանում հայության որոշակի վերագաղթոնքը, որի պատկերավոր նկարագրությունը գտնում ենք ականատես երզնկացի հայերի հուշերում: Այսպես, Սողոմոն Թեհլիրյանը գրում է. «Աներակ տները նորոգում էին. ծուխը վերստին բարձրանում էր երդիքներից, դաշտերը հերկում էին. պարսաստում էր աշնանային ցանքը. անօրինակ կենսունակություն էին արտայայտում օրը օրին իրենց յարկի տակ դարձող մեր ժողովուրդի մնացորդները»³⁴: Մեկ այլ ականատես լրացնում է. «Ժողովուրդը շարով ինքզինքը գրաս, շուկան՝ խանութներ բացուեցան, կեանքը սկսա եռալ: ...Գիւղացի հայերն ալ կը տեղատրուէին իրենց գիւղերուն մէջ ու զանոնք կը վերակենդանացնէին. ծուխը նորէն կը բարձրանար հայ գեղջուկի երդիքէն. մէկ-երկու տարիներէ ի վեր խուպան մնացած արտերը սկսան հերկուիլ ու ցանուիլ, այգիներն ու պարտէզները մշակուիլ: Գիւղերու կեանքն ալ կարճ արենուան մէջ զգալիօրէն փոխուեցալ»³⁵:

1917 թ. մարտի դրությամբ Երզնկայի շրջանում բնակվում էր շուրջ 3,800 վերապրած, որից 1,400-ը՝ բուն Երզնկա քաղաքում, մնացած 2,500-ը (այդ թվում՝ շուրջ 500 հույն)՝ շրջակա գյուղերում³⁶: Ըստ տարբեր աղբյուրների վկայության՝ 1918 թ. սկզբին Երզնկայի շրջանում արդեն կար շուրջ 4,800 հայ քաղաքացիական բնակչություն³⁷:

Դժբախտաբար, հայկական ներկայության վերականգնումը Երզնկայում երկար չտևեց: Դեպքերի հետագա ընթացքը հայտնի է: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Կովկասյան ռազմաճակատը սկսում է կազմալուծվել. զորքերի մեջ զանգվածային ու տարերային բնույթ են ստանում դասալքությունն ու խուճապային տրամադրությունները, որոնք էլ ավելի են ուժգնանում 1917 թ. դեկտեմբերի 5 (18)-ին Երզնկայում ռուս-թուրքական զինադադարի ստորագրումից հետո: Երզնկայի ճակատի պաշտպանության ղեկավարումը ստանձնած Սեբաստացի Մուրադը 1918 թ. հունվարի վերջին կարողանում է իր հրամանատարության տակ կենտրոնացնել ընդամենը 1,200 սվին, որոնք դիմակայում էին տասնապատիկ ավելի թուրքական ուժերին: Փետրվարի 12-ին թուրքական բանակը Վեհիբ փաշայի գլխավորությամբ խախտում է զինադադարը և անցնում հարձակման: Հաշվի առնելով ուժերի միջև հսկայական տարբերությունը՝ Մուրադին այլ ելք չէր մնում, քան կազմակերպել հայկական բանակի և Երզնկայի շրջանի հայ բնակչության կանոնավոր նահանջը:

³⁴ Տե՛ս Թեհլիրեան Սողոմոն, *Վերյիշումներ (Թալէաթի տեսքերով)*, գրի առա՝ Վ. Մինախոբեան, Գահիրե, տպ. «Յուսաբեր», 1953, էջ 102:

³⁵ Տե՛ս Սիրմէնեան Գ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 411:

³⁶ Տե՛ս «Армянский востник», 23 апрѣля 1917, №16, стр. 18. 1917 թ. մարտի դրությամբ բուն Երզնկա քաղաքում հայ բնակչության ճշգրիտ թիվն էր 1,403 հոգի (տե՛ս «Армянский востник», 16 апрѣля 1917, №15, էջ 4-5):

³⁷ Տե՛ս Սիրմէնեան Գ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 419 («զինուորներու թիւին հետ 6000 հոգի կը հաշուուէր նահանջողներու թիւը»): Տե՛ս նաև Թեհլիրեան Ս., *Նշվ. աշխ.*, էջ 109 («Երզնկայի ճակատում կար ընդամենը 1,200 սուին, որից 200ը յարկացուած էր կապի եւ հաղորդակցութեան պաշտպանութեան»):

Այսպիսով, եթե գնահատելու լինենք հայկական կառույցների նպաստամատույց գործունեությունը Երզնկայում, ապա պետք է նշել, որ թեև երզնկահայ փախստականների վերադարձի և հայկական կյանքի վերականգնման ուղղությամբ նրանց ջանքերն օրյեկտիվ պատճառներով ի վերջո չհանգեցրին որևէ տևական արդյունքի, ապա հայահավաքի ուղղությամբ նրանց աշխատանքը կարելի է հաջողված համարել: Հայկական կառույցների շնորհիվ (այդ առումով պետք է առանձնացնել Մոսկվայի հայկական կոմիտեի և Մեքսստացի Մուրադի խմբի գործունեությունը) գերությունից փրկվեցին և ապահով վայրեր տեղափոխվեցին Մեծ եղեռնը վերապրած հազարավոր հայեր՝ գլխավորապես Դերսիմի լեռներում ապաստանած հայ փախստականներ և թուրքերի տներում պահվող կանայք ու երեխաներ:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ և ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՐ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ
(1916 Թ. ՀՈՒԼԻՍ - 1917 Թ. ՎԵՐՋ)**

Ռոբերտ Թաթոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի շրջանակներում փորձ է արվել արխիվային փաստաթղթերի, դեպքերին ժամանակակից մամուլի հրապարակումների և գործիչների հուշերի հիման վրա ներկայացնելու Մեծ եղեռնը վերապրած հայերի համար օգնության կազմակերպման աշխատանքները Երզնկայում և գավառում 1916 թ. հուլիսից 1917 թ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում, երբ տվյալ տարածքը գտնվում էր ռուսական բանակի, իսկ այնուհետև՝ հայկական ուժերի վերահսկողության տակ:

Նպաստամատույց կազմակերպություններն ու մարմինները Երզնկայում գործունեություն են ծավալել երեք հիմնական ուղղություններով.

1. հայահավաքի կազմակերպում՝ թուրքական հարեմներում ու քրդերի մոտ պահվող՝ ցեղասպանությունը վերապրած հայ կանանց ու որբերի որոնում և ազատագրում,
2. վերապրածների խնամքի կազմակերպում՝ նրանց սննդով և բուժօգնությամբ ապահովում,
3. հայ գաղթականների՝ դեպի իրենց նախկին բնակության վայրեր վերադարձին և նրանց կենցաղի ու տնտեսությունների վերականգնմանն աջակցում:

Հայկական կառույցների և մասնավորապես Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ու Մեքսստացի Մուրադի խմբի գործունեության շնորհիվ գերությունից փրկվեցին և ապահով վայրեր տեղափոխվեցին Մեծ եղեռնը վերապրած հազարավոր հայեր՝ գլխավորապես Դերսիմի լեռներում ապաստանած հայ փախստականներ և թուրքերի տներում պահվող կանայք ու երեխաներ:

Բանալի բառեր՝ Մեծ եղեռն, Երզնկա, փախստականներ, հումանիտար կազմակերպություններ:

ORGANIZING THE RELIEF FOR THE ARMENIAN GENOCIDE SURVIVORS AND
REFUGEES IN YERZNKA (ERZINCAN) (JULY 1916- END OF 1917)

Robert Tatoyan

SUMMARY

An attempt is made on the basis of archival materials, information obtained from press, contemporary to events, and memories of witnesses, to present relief work for survivors of the Armenian genocide and refugees in Yerznka (Erzincan district of Erzerum province of the Ottoman Empire) and the surrounding area from July 1916 to end of 1917, when this territory was under the control of the Russian army, and then the Armenian armed forces.

Humanitarian organizations and structures functioning in Yerznka operated in three main directions:

1. Rescue of Armenian genocide survivors: search and liberation of refugees who found shelter among the Kurds in Dersim mountains, and also women and orphans who were held captive in Turkish houses;
2. Organization of care and assistance for refugees and survivors, in particular providing them with food and medical care;
3. Providing assistance to the Armenian refugees to return to their homes and to restore their household economies.

Owing to the Armenian organizations and, in particular, the activities of the Moscow Armenian Committee, as well as Sebastatsi Murad, the Armenian National Liberation Movement prominent figure, thousands of the Armenian Genocide survivors were rescued in Yerznka.

Keywords: Armenian genocide, Yerznka (Erzincan), refugees, humanitarian organizations.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПОМОЩИ ДЛЯ ПЕРЕЖИВШИХ ГЕНОЦИД И БЕЖЕНЦЕВ
В ЕРЗНКЕ (ЭРЗИНДЖАН) (ИЮЛЬ 1916 Г. – КОНЕЦ 1917Г.)

Роберт Татоян

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка на основе архивных материалов, публикаций в современной событиям прессе и воспоминаний очевидцев, представить работы по оказанию помощи для переживших геноцид армян и беженцев в Эрзинджане (Эрзерумский вилайет Османской империи) и прилегающем районе в период с июля 1916 г. по конец 1917 г., когда данная территория находилась под контролем русской армии, а затем и армянских вооруженных формирований.

Деятельность гуманитарных организаций и структур в Эрзинджане осуществлялась по трем основным направлениям:

1. организация спасения армян: поиск и освобождение переживших геноцид армянских беженцев нашедших укрытие у курдов, а также женщин и сирот, удерживаемых/находящихся в плену в турецких домах;
2. организация ухода и предоставление помощи для беженцев и выживших, в частности обеспечение их пищей и медицинской помощью;
3. помощь в возвращении армянских беженцев в места своего проживания и в восстановлении быта и хозяйства.

Благодаря армянским организациям, в частности, деятельности Московского Армянского Комитета и группы видного деятеля армянского национального движения Себастиана Мурада были спасены тысячи выживших во время геноцида армян - главным образом армянских беженцев, нашедших пристанище в горах Дарсима, а также удерживаемых в турецких домах женщин и детей.

Ключевые слова: Геноцид армян, Ерзнка (Эрзинджан), беженцы, гуманитарные организации.